

УДК 338.001.36

САЛТТУУ ЖАНА ИСЛАМ ЭКОНОМИКАЛАРЫНДАГЫ АКЧА САЯСАТЫНЫН ТАБИЯТЫН САЛЫШТЫРУУ

Абдыбалы Суеркул тегин, ага окутуучу, КТУ «Манас» <Sherabdy@gmail.com>

Кыскача мүнөздөмө

Бул статьяда фонддордун агымдарынын базасына негизделип түзүлгөн тармактык баланстардан негизинде чыгарылган ислам жана салттуу экономикалардагы таза кирешенин тендемеси талданат. Бул максатта экономика үй чарбалары менен ишканалардан, жеке банктардан, борбордук банктан жана өкмөттөн турган төрт тармакка шарттуу түрдө бөлүнүп каралды. Тармактарга байланышкан чоңдуктарды, финансылык жана экономикалык көрсөткүчтөрдү салыштыруу ислам жана салттуу экономикалардагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды талдоого мүмкүнчүлүк берди жана бизди кайрадан акча саясатынын табиятына кайрылууга алып келди.

Негизги сөздөр: акча саясатынын табияты, ислам жана салттуу экономика, фонддордун.

COMPARISON OF MONETARY POLICY IN THE ISLAMIC AND TRADITIONAL ECONOMY

S. Abdybaly tegin, Senior Lecturer, KTU Manas <Sherabdy@gmail.com>

Abstract

This paper analyses the aggregate net income equation for the Islamic and the conventional economies derived from the sectorial balance sheets based on the flow of funds framework. For this purpose the economy was divided into four sectors such as households and enterprises, private banks, the central bank and the government. Comparison of the variables of the equation for the Islamic and the conventional economies related to sectors, financial and economic indicators provided an opportunity to discuss the differences and the common issues for monetary policy in the Islamic and the conventional economies returning us to the nature of monetary policy.

Keywords: nature of monetary policy, Islamic and conventional economy, flow of funds framework.

СРАВНЕНИЕ ПРИРОДЫ МОНЕТАРНОЙ ПОЛИТИКИ В ИСЛАМСКОЙ И ТРАДИЦИОННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Абдыбалы Суеркул тегин, старший преподаватель, КТУ «Манас» <Sherabdy@gmail.com>

Аннотация

В статье анализируется уравнение чистого совокупного дохода для исламской и традиционной экономик, выведенное на базе потоков секторальных фондов. Экономика с применением процентной ставки была рассмотрена в качестве традиционной экономики. Для этих целей экономика была условно разделена на секторы домохозяйств и предприятий, частных банков, центрального банка и правительства. Сравнение величин уравнений для исламской и традиционной экономик, финансовых и экономических показателей секторов позволило проанализировать различия и схожие вопросы исламской и традиционной экономик, что вернуло нас к обсуждению природы монетарной политики.

Ключевые слова: природа монетарной политики, исламская и традиционная процентная экономика, база потоков фондов.

1. Киришүү

Ислам экономикасы салттуу экономикадагы эле рыноктук күчтөрдү тааныйт жана соода жүргүзүү алгылыктуу иш-аракеттерден болуп эсептелет. Ишкерлик же адамдын аракеттеринин кандай гана түрү болбосун, Жараткан тарабынан аныкталган алгылыктуу этикалык стандарттарга туура келиши керек (ISRA, 2011). Салттуу экономикада ислам экономикасынан айырмаланып, пайыздык кирешелерди кошо алганда кирешелүү кандай гана болбосун иш-аракеттерден пайда табууга уруксат берилет. Пайыздык ставкаларды операциялардын ар бир этабында колдонуу заманбап акча жана финансы системаларында чайкоочулук механизмдин иштешине алып келет, ал эми бул болсо дүйнөлүк масштабда кирешелерди аз сандагы адамдардын колуна чогулушуна шарт түзөт. Бул Абдыбалы тегин (2016) тарабынан анализделген, ал жерде дүйнөлүк акча жана финансы системаларынын чайкоочулук табияты түшүндүрүлгөн. Чайкоочулуктун каруу күчү дүйнөлүк финансы капиталынын кызыкчылыгында кызмат кылат.

Ислам экономикасында акчаны акчага сатуу, пайыз түрүндө кирешени же төлөмдөрдү алууга жана төлөөгө тыйуу салынган. Киреше реалдуу активдер менен болгон операциялардын жыйынтыгы катары кана табылышы мүмкүн. Жөнөкөйлөтүлгөн түрүндө ислам экономикасы өнөктөштөрдүн реалдуу активдерди сатып алууга ислам банкына салынган инвестицияларынан түшкөн жыйынды кирешелердин топтому катары каралышы мүмкүн. Активдерден алынган кирешелер өнөктөштөргө алардын үлүштөрүнө жараша бөлүштүрүлөт. Жөнөкөйлөтүлгөн түрүндө салттуу экономика негизинен пайыздар түрүндө кирешелерди берип турган активдердин топтому жана пайыз түрүндө чыгымдар чегерилүүчү милдеттенмелердин (Fry, 1995) топтому түрүндө берилиши мүмкүн. Адамдар экономикада инвестор, менежер, оператор жана жумушчу күч катары катышышат.

Ушул статьянын максаты катары ислам жана салттуу экономикалардын жыйынды таза кирешелеринин теңдемесин түзүү аныкталды. Алынган теңдеменин түрдүү чоңдуктарын ислам жана салттуу экономикалар үчүн талдоо акча саясатынын табиятын түшүндүрүүгө жардам берет деп жоромолдодук. Биз баардык активдердин суммасын жана милдеттенмелердин суммасын аныктайбыз, капиталды милдеттенмелердин катарында пассив катары карадык. Алардан табылган кирешелерди жана төлөнгөн чыгымдарды эсептедик. Бул максатта экономиканы шарттуу төмөнкү тармактарга бөлдүк: үй чарбалары менен ишканалар, банктар, борбордук банк жана өкмөт. Банк катары финансылык ортомчулуктун кандайдыр бир түрүнө катышкан баардык финансылык институттардын баарын алдык, ислам экономикасында аны ислам банкы деп атадык.

Салттуу экономикада ресурстарды чогултуу жана займдарды берүү банк институттары аркылуу жүргүзүлөт, банктар өз кезегинде чогултулган каражаттар боюнча пайыздарды төлөшөт жана берилген займдары боюнча пайыздар түрүндө киреше табышат. Ислам экономикасы үчүн да ушуга окшоштуруп жөнөкөйлөттүк. Ислам банктары акча каражаттарын мудараба жолу менен чогултушат, мында баардык акчаларын берген кишилер инвесторлордон болуп саналышат, ислам банкы чогулган акчаларды башкаруучу мудариб же башкарма болуп эсептелет (ISRA, 2011).

Борбордук банк балансындагы активдердин топтомуна ээлик кылат, ислам экономикасында акча саясатын жүргүзүү үчүн ал активдеринин бир түрүн экинчи түрүнө алмаштырат. Демек, ал мындай жол менен экономикадагы активдердин баасына жана кирешелердин бөлүштүрүлүшүнө таасир этет. Салттуу экономикада борбордук банк акча саясатынын куралдарынын баардык түрлөрүн колдонот.

Финансы системасынын баардык кызыктуу жактары фонддордун агымдарынын матрицасында берилген (Podolski T.M., 1986), ал финансылык ички көз карандылыктарды жана кээ бир монетардык агрегаттарды өзгөртүүчү факторлорду сүрөттөп турат. Жыйынды баланс, кирешелер жана алардын экономикада бөлүштүрүлүшү же сарптоолору экономикадагы түрдүү күчтөрдүн ич ара байланыштарын түшүндүрүп бере алат (Abdybaly tegin, 2016). Жыйынды кирешелер менен сарптоолордун экономикада бөлүштүрүлүшүнүн теңдемесин түзүү менен биз, жалпы экономикадагы абалды жана акча саясатынын таасирин

көрө алабыз, ошондой эле банктардын жыйынды кирешелер менен сарптоолорго болгон таасирин көрсөк дагы болот. Бул ислам жана салттуу экономикалардагы акча саясатынын табиятын түшүндүрүп бере алат жана аларды салыштырууга мүмкүндүк берет. Ушул жоромолго негизденип, биз жыйынды балансты, кирешелер жана чыгашалар отчетторун түзгөнгө аракеттендик, алар жөнөкөйлөтүлгөн формада түзүлдү. Бул бизге экономикадагы акчанын теңдемесин түзгөнгө мүмкүндүк берди, ал экономиканын түрдүү көрсөткүчтөрүнөн көз каранды экен жана акча саясатынын табиятын карап чыгууга мүмкүн экен. Төмөндө ислам жана салттуу экономикалардын ар бир тармагына тиешелүү баланстарын, кирешелер жана чыгашалар отчетторун түзүп чыгабыз.

Бул статья төмөнкү түзүмдөргө ээ: концептуалдык негиздеме изилдөөнүн методологиясын жана адабияттардын баяндамасын берет; жыйынды баланстык отчеттор негизги тармактар боюнча түзүлдү жана жыйынды баланстык отчетторду пайдаланып жыйынды таза кирешелердин теңдемеси чыгарылды; теңдеменин жана анын чоңдуктарынын тыкыр талданышы салыштыруу таблицанда жыйынтыкталды; жыйынтыктоочу шилтемелер менен статья аякталды.

2. Концептуалдык негиздеме

Жалпысынан алып караганда, фонддордун агымдарынын анализинин базасы финансылык сектордун кеңири маанидеги маселелерин жана алардын реалдуу экономика менен байланыштарын изилдөөгө колдонулат. Акча агымдарынын теориялык модели Green жана Murinde (1998) тарабынан иштелип чыккан. Модель Bahra, Green жана Murinde (1999) тарабынан Эстония жана Польша үчүн эксперименталдык симуляцияларды жасоо үчүн өнүктүрүлгөн. Фонддордун агымдарынын жөнөкөй модели Индиянын мисалында Sen, Roy, Krishnan жана Mundlay (1996) тарабынан талдалып, сактоо жана инвестиция салуу жүрүм-турумдарын түшүндүрүү үчүн колдонулган.

Кайсы бир убакыт аралыгындагы экономикадагы товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуулар жана сатуулар, ошондой эле активдер менен милдеттенмелердин алмашуулары аралашкан баардык транзакциялар фонддордун агымдарын түзүшөт. Улуттук фонддордун агымдарынын эсептери ушундай фонддордун агымдарынын баардык экономика үчүн жазууларын билдирет. Демейде, макроэкономикалык моделдердин кандайы болбосун, фонддордун агымдарынын кайсы бир бөлүгүн гана колдонот. Фонддордун агымдарынын эсептери экономиканын кеңири тармактарындагы финансылык инструменттердин таза транзакцияларын көрсөтүп турат. Алар матрица түрүндө берилиши мүмкүн (Green жана Murinde, 2003). Матрицанын ар бир сабы (i) активди, ал эми колоннасы (j) тармакты билдирет. Матрицанын ар бир уячасы (i,j) кайсы бир убакыт аралыгындагы i активин j тармагы тарабынан таза сатып алуусун же сатуусун билдирет. Активдерди сатып алуулар алардын сатылышына барабар болушу абзел, ошондуктан саптардын суммасы нөлгө барабар, ал эми ар бир (j) колоннасынын суммасы j-тармагынын тартыштыгын же ашыкчалыгын берет, же башкача айтканда анын финансылык активдерди таза сиңирип алуусун (NAFA - ФАТС) билдирет. Ар бир тармактын активдердеги жана милдеттенмелердеги транзакцияларын суммалоо же дүң инвестициялар менен дүң жыйымдардын айырмасы тармактын ФАТСын эсептөөгө колдонулат. Алар фонддордун агымдары менен улуттук кирешелердин эсептеринин ортосундагы байланышты билдирет.

Фонддордун агымдары экономикадагы активдер менен милдеттенмелердин топтомдоруна байланышкан, ал кайсы бир убакыт аралыгындагы активдердин топтомундагы өзгөрүүсү, активдер жана капиталдык пайда көрүүлөр же учурдагы салымдардын жоготуулары боюнча таза транзакциялардын суммасына барабар болушу керектиги аркылуу жүрөт.

Фонддордун агымдарынын моделдерин ишке ашыруудагы турмуштук негизги кыйынчылыктар алардын өтө чоң болуп, ийкемдүү болбой кетүүсүнө байланышкан. Кирешеси төмөн, өнүгүп келаткан өлкө үчүн жөнөкөй эсептелүүчү база Green менен Murinde (2000) тарабынан түзүлүп жана таблица түрүндө берилген. Таблицанын 1 - бөлүгүндө саптар

киреше-чыгаша агымдарынын чоңдуктарын, атап айтканда салыктарды (Т), керектөөнү (С), инвестицияларды (I) көрсөтүп турат, ошол эле таблицанын 2 - бөлүгүндө саптар активдер менен милдеттенмелердин топтомдорун, атап айтканда материалдык капиталды (К), насыяларды (L), атамекендик ички акчаны (M) жана чет өлкөлүк акчаны (F) билдирет. Колонналар негизинен экономиканын башкы тармактарын, атап айтканда жеке менчик тармакты (P), банк тармагын (BA), өкмөттү (G) жана чет өлкө тармагын (FO) билдирет. Демек ар бир сап чоңдуктун агымдарынын тобун же активдердин агымдарынын тобун сунуштоочу же талап кылуучу тармакка бөлүштүрөт, ал эми ар бир колонна болсо тармактын булактары менен фонддорунун колдонулушун же тармактын балансын билдирет. Жеке менчик тармак (P) андан ары үй чарбаларына (HH) жана корпоративдик тармакка же фирмаларга бөлүнөт. Тармактар аралык финансылык агымдарды колдонуп керектөө, жыйым топтоо жана инвестициялоо боюнча жүрүм-турум теңдемесин түзүү стандарттык жол болуп саналат. Өкмөттүн бюджеттик жана чет өлкө валютасын чектөө сыяктуу финансылык чектөөлөрү этияттуулук менен бул негиздемеде колдонулушу мүмкүн.

Murinde (1996), Green жана Murinde (1998), Honohan жана Atiyas (1989, 1993) менен Bahra, Green жана Murinde (1999)-нин изилдөөлөрү финансылык базарлары өнүгө элек, кирешеси төмөн, өнүгүп келаткан өлкөлөр башынан өткөрүп жаткан кеңири саясий тандоолорду талдоого фонддордун агымдарынын моделдери база катары колдонулушунун мүмкүндүгүн карап көрүшкөн. Такталган модель Bahra, Green жана Murinde (1999) тарабынан Чыгыш Европанын өткөөл өлкөлөрүнүн мисалында кандайдыр бир деңгээлде ийгиликтүү колдонулган.

Фонддордун агымдарын башкаларга салыштырмалуу түрдүү окуяларды колдоно алатургандай артыкчылыгы бар, ал кеңири маанидеги учурларды жаны окуяларды өзүнө камтый алат, өнүгүп келаткан өлкөлөр үчүн өзгөчө ыңгайлуу колдонгонго (Green et al. 2002; Green жана Murinde, 2003). Индия үчүн системдүү кенен маанидеги фонддордун агымдарынын моделине стохастик симуляциялоо методун Moore, Green жана Murinde (2006) колдонгон.

Фонддордун агымдарынын базасы финансылык туруктуулукту анализдөөгө өтө ыңгайлуу, ал үлгү катары колдонулуучу финансылык көрсөткүчтөрдүн убакыт өтүшү менен кандай өзгөрүп жаткандыгына көзөмөл салууга жардам берет, мындай мүмкүнчүлүк өз кезегинде финансылык туруктуулукка келечектеги олку-солкулуктардын негиздерин алдыналууга потенциал түзөт (ECB, 2009).

Экономикадагы инвестициялар, жыйым топтоолор жана керектөөлөр боюнча жүрүм-турум теңдемесин түзүүдөгү фонддордун агымдарынын базасынын ырааттуулугун эске алып, биз экономиканын тармактарынын (реалдуу сектор, жеке менчик банктар, борбордук банк жана өкмөт) жыйынды баланстарын түзөбүз. Тармактардын баланстарынын негизинде тармактардын кирешелер жана чыгашалар теңдемесин түзөбүз. Баардык тармактардын кирешелерин жана чыгашаларын суммалоо менен биз жалпы экономиканын жыйынды кирешелерин жана жыйынды сарптоолорун алабыз. Бирок, фонддордун агымдарынын матрицасын түзгөндөн баш тарттык, анын ордуна биз бир мезгил аралыгындагы гана талдоо биздин анализге жетиштүү деп чечтик. Биздин оюбузча бул жоромол ислам жана салттуу экономикалардын экөөсүнө тең иштейт деп эсептейбиз. Ислам жана салттуу экономика үчүн алынган теңдемелердин чоңдуктарын талдайбыз, салыштырабыз жана айырмачылыктарын иликтейбиз.

3. Тармактык жыйынды баланс жана таза киреше

3.1. Ислам жана салттуу банктар

Ислам банкынын негизги милдети катары өнөктөштөрдү табуу, алардын каражаттарын чогултуу, чогулган каражаттарды кирешелүү реалдуу активдерге же ишкерликке салууну жана алардан табылган кирешелерди өнөктөштөргө бөлүштүрүүнү айтсак болот. Шариаттын талаптарына ылайык ишкерликке жана реалдуу активдерге, негизинен өнөктөштүк түрүндө инвестиция салуу ислам банкынын негизги иши катары каралды. Элдин депозиттери,

негизинен «мудароба» түрүндө ислам банкына тартылат, алар андан ары реалдуу активдерге же бизнеске салынат (ISRA, 2011), мудароба түрүндөгү салымдар ислам банкынын балансында милдеттенмелер катары жакындатылып алынды. Биздин жоромолубузда реалдуу активдерди сатып алуу жана сатуудан түшкөн кирешелүүлүк инвестициялардын кирешелүүлүгүнө жакын, ошондуктан реалдуу активдерге салынган салымдарды инвестициялык салымдар катары карадык. Ислам өлкөлөрүнүн баалуу кагаздарын шариаттын талаптарына туура келет жана сукуктар деп карадык. Ислам банктарынын борбордук банктардагы ачылган эсептериндеги акчаларын жана кассаларындагы акчаларын резерв катары карадык. Банктардын жанабашка активдери менен жанабашка милдеттенмелери өтө аз суммада болгондуктан, маанилүү эмес деп жоромолдодук жана алардын таза позициясын нөлгө барабар деп чечтик. Банктын балансында түрдүү ажырымдар болот, аларды шарттуу түрдө чайкоочулук активдери деп атадык. Ислам банктары үчүн чет өлкө валюталарында ошондой ажырымдар боло тургандыгынан улам же шариатка туура келген инструменттерден ажырым пайда болушу мүмкүн деген жоромол менен чайкоочу активдер деген чоңдукту ислам банктарынын балансында чагылдырдык. Ошондо ислам банкынын балансы төмөндөгүдөй болот:

$$R + Ii + Ip + Bb + S = Ii + Ip + Ai + Ap + Kb.$$

Ислам банкынын таза кирешесинин (жыйынды кирешелер менен сарптоолорунун айырмасы) теңдемеси мындай болот:

$$(1 - T) \times (Ii + Ip) \times rd + Bb \times rm + S \times s \\ = (1 - T) \times (Ii + Ip) \times (rd - z) + Kb \times rb + (1 - T) \times (wb + admb).$$

Мында: Ii – банктын үй чарбаларынын ишкерлигине салган инвестициялары; Ip – ишканаларга жана ишкерликке салган инвестициялары; Ii – үй чарбаларынын банкка салган салымдары же эсептери; Ip – ишканалардын банкка салган салымдары же эсептери; Ai – үй чарбаларынын утурумдук эсептин шартындагы салымдары; Ap – ишканалардын утурумдук эсептин шартындагы салымдары; Bb – банктын менчигиндеги өкмөттүн чыгарган сукуктары; S – чайкоочулук активдери; s – чайкоочу активдердин кайтарымдуулугу; Kb – банктын капиталы.

Утурумдук эсеп шартындагы инвестициялык салымдар катары Вадиа Д'Амана, Кард Хасан жана чектелбеген мудароба келишимдерин алдык. Мындай эсептер банк операцияларын жүргүзүүгө гана багытталган жана киреше табуу максатын көздөбөйт. Банктардын резервдери, үй чарбалары менен ишканалардын утурумдук эсеп шартындагы инвестициялары боюнча кирешелүүлүктү нөл деп алдык. Инвестициялар боюнча кайтарымдуулукту rd -га барабар дедик, сукук боюнча – rm , банктын акциялары боюнча – rb . Ислам банкы өнөктөштөрүнө кирешенин $rd-z$ бөлүгүн бөлүштүрөт. Бул жерде z – банктын бөлүштүрүлүп жаткан кирешедеге үлүшү, wb – банктын кызматкерлерине төлөгөн эмгек акылары, $admb$ – банктын административдик чыгымдары, T – салыктардын төлөнүүчү деңгээли.

Үй чарбалары менен ишканаларга берилген насыялар салттуу банктын негизги активи катары каралды. Үй чарбалары менен ишканалардан алынган депозиттер банктардын негизги милдеттенмеси катары каралды (Mishkin, 2004). Баардык жанабашка активдер менен милдеттенмелер салыштырмалуу аз өлчөмдө болушат жана аларга пайыздар төлөнбөйт деп кабыл алдык, төлөнгөн күндө да андай активдерден түшкөн кирешелер жанабашка милдеттенмелер боюнча төлөнүүчү төлөмдөргө дээрлик барабар же маани бербей кое тургандай аз көлөмдө болоорун эске алдык. Алар пайыздардын көлөмүнө же пайыздык саясатка таасир эте албайт. Ошондо салттуу банктын балансы төмөнкүдөй болот:

$$R + Li + Lp + Bb + S = Di + Dp + K.$$

Ал эми салттуу банктын таза кирешесинин теңдемеси мындай болот:

$$(1 - T) \times (Li + Lp) \times il + Bb \times ig + S \times s \\ = (1 - T) \times (Di + Dp) \times id + Kb \times rb + (1 - T) \times (wb + admb).$$

Мында: R – банктын резервдери (касса жана корреспондеттик эсеп); Li – үй чарбаларына берилген насыялар; Lp – ишканаларга берилген насыялар; Di – үй чарбаларынын депозиттери; Dp – ишканалардын депозиттери; Bb – банктын менчигиндеги өкмөттүн баалуу кагаздары; ig – өкмөттүн баалуу кагаздары боюнча кирешелүүлүк; S – чайкоочу активдер; s – чайкоочу активдер боюнча кайтарымдуулук; K – банктын капиталы; il – насыялар боюнча пайыздар; id – депозиттер боюнча пайыздар; rb – банктын капиталы боюнча кайтарымдуулук (дивиденттер); wb – банктын кызматкерлерине төлөнүүчү эмгек акы; admb – банктын административдик чыгымдары; T – салыктардын деңгээли.

3.2. Ишканалар жана үй чарбалары

Бул жерде ишканалардын, үч чарбаларынын баланстарын, кирешелер жана чыгашаларынын теңдемелерин чыгарабыз. Ислам экономикасындагы ишканалардын жөнөкөйлөтүлгөн балансы төмөнкүдөй болот:

$$Ip + Ap + P + Cp + Bp = ILp + Po + Kp + df.$$

Ишканалардын таза кирешесинин теңдемеси:

$$(1 - T) \times Ip \times (rd - z) + (1 - T) \times P \times p + Bp \times rm \\ = (1 - T) \times ILp \times rd + Kp \times rp + (1 - T) \times (wp + admp) + df.$$

Үй чарбалардын жөнөкөйлөтүлгөн балансынын теңдемеси:

$$Li + Ai + Kb + Kp + H + Ci + Bi = ILi + Ki.$$

Үй чарбаларынын таза кирешесинин теңдемеси:

$$(1 - T) \times Li \times (rd - z) + (1 - T) \times H \times h + (1 - T) \times (Kb \times rb + Kp \times rp) + (1 - T) \\ \times (wb + wp) + Bi \times rm \\ = (1 - T) \times ILi \times rd + Ki \times ri + (1 - T) \times wi + (1 - T) \times admi.$$

Мында: P – ишканалардын өндүрүшү; Po – өндүрүүгө алынган чийки заттар жана материалдар; P-Po же P×p – ишканалардын чыгарган таза өнүмү же операциялык кирешеси; Ip – ишканалардын банктарга салган инвестициялык салымдары; Ap – ишканалардын утурумдук эсеп шартындагы инвестициялык салымдары; Ai – үй чарбаларынын утурумдук эсеп шартындагы салымдары; Cp – ишканалардын кассасы; Bp – ишканалардын балансындагы сукуктар; Bi – үй чарбаларынын менчигиндеги сукуктар; ILp – ишканалардын банктардан өнөктөштүк же активдерди сатып алуу шартында алынган карыздары; Kp – үй чарбаларынын ишканалардын акцияларындагы үлүштөрү; df – ишкананын чет өлкөлөр менен болгон катнашынын таза позициясы, wp – ишканалардын жумушчу күчүнө төлөгөн эмгек акылары; admp – ишкананын административдик чыгымдары, Kb – үй чарбаларынын банктын акцияларындагы үлүшү; H – үй чарбаларынын менчиги (мал, жер жана ушундайлар); Ki – үй чарбалардын капиталы, ал алардын активдеринин милдеттенмелеринен ашкан бөлүгү катары аныкталат; admi – үй чарбаларынын шарттуу административдик чыгымдары; wi – үй чарбаларынын кызматкерлерине төлөгөн эмгек акылары; ri – шарттуу түрдө алынган үй чарбаларынын ишкерлигинен жана менчигинен табылган кирешелери (капитал жана менчик).

Ишканалар менен үй чарбаларынын таза кирешелеринин теңдемелерин суммалоо менен биз реалдуу сектордун таза кирешесинин теңдемесин алабыз:

$$(1 - T) \times (I_i + I_p) \times (rd - z) + (1 - T) \times (H \times h + P \times p) + (B_p + B_i) \times r_m \\ = (1 - T) \times \{(I_{Li} + I_{Lp}) \times rd + ad_{mi} + ad_{mp} + w_i - w_b\} + K_i \times r_i + T \\ \times K_p \times r_p - (1 - T) \times (K_b \times r_b) + df.$$

Салттуу экономикадагы ишканалардын жөнөкөйлөтүлгөн балансынын теңдемеси:

$$A_p + B_p + C_p + D_p + P = L_p + P_o + K_p + df.$$

Ишканалардын утурумдук эсептери (A_p) киреше бербей тургандыгын эске алсак, ишканалардын таза кирешесинин теңдемеси төмөнкүдөй болот:

$$(1 - T) \times D_p \times id + (1 - T) \times P \times p + B_p \times ig \\ = (1 - T) \times L_p \times il + K_p \times r_p + (1 - T) \times (w_p + ad_{mp}) + df.$$

Үй чарбаларынын жөнөкөйлөтүлгөн балансынын теңдемеси салттуу экономикада мындай болот:

$$A_i + B_i + D_i + K_b + K_p + H = L_i + K_i.$$

Утурумдук эсептер киреше бербей тургандыгын эске алсак, үй чарбаларынын таза кирешесинин теңдемеси төмөнкүдөй болот:

$$(1 - T) \times D_i \times id + B_i \times ig + (1 - T) \times H \times h + (1 - T) \times (K_b \times r_b + K_p \times r_p) + (1 - T) \times \\ (w_b + w_p) = (1 - T) \times L_i \times il + K_i \times r_i + (1 - T) \times w_i + (1 - T) \times ad_{mi}.$$

Ишканалар менен үй чарбаларынын теңдемелерин бириктирүү менен реалдуу сектордун теңдемесин алабыз:

$$(1 - T) \times (D_p + D_i) \times id + (1 - T) \times (P \times p + H \times h) + (B_i + B_p) \times ig \\ = (1 - T) \times \{(L_p + L_i) \times il + w_i + ad_{mp} + ad_{mi} - w_b\} + T \times K_p \\ \times r_p - (1 - T) \times K_b \times r_b + K_i \times r_i + df.$$

3.3 Борбордук банк

Борбордук банктын жөнөкөйлөтүлгөн балансы катары биз анын аналитикалык балансын алдык. Борбордук банк киреше бере турган эки гана негизги активдерге ээ деп жоромолдодук. Борбордук банк чет өлкө валютасындагы активдерден чет өлкөдөгү орточо кирешени, ал эми ички активдерден экономикадагы орточо кирешени табат деп жоромолдодук. Чет өлкө валютасындагы резервдердин кайтарымдуулугу – rf , ички активдердин кайтарымдуулугу – rd . Ошондо ислам экономикасындагы борбордук банктын балансы мындай болот:

$$NIA + NDI + B_u = \frac{1}{\mu}(C + I + A).$$

Мында: M (M_2 агрегаты) = $C+I+A$, $NDI = NDA - B_u$ – таза ички инвестициялар, $M = MB \times \mu$, MB (акча базасы) = $R+C$, NDA – ички таза активдер, B_u – борбордук банктын менчигиндеги өкмөттүн сукуктары, A – башка жактардын борбордук банкка утурумдук эсеп шартындагы салган салымдары. Утурумдук эсептер M_2 акча агрегатынын бир бөлүгү катары каралды. «I» – ишканалар менен үй чарбаларынын мудараба шартында ишкерликке салуу үчүн же реалдуу активдерди сатып алуу үчүн салынган салымдары. Борбордук банктын балансынын негизинде анын таза кирешесинин теңдемеси чыгарылды:

$$NIA \times rf + NDI \times rd + By \times rm = \frac{1}{\mu} \times I \times rd + wy + pe + admy + Куру.$$

Мында: wy – борбордук банктын кызматкерлерине төлөгөн эмгек акылары, $admy$ – борбордук банктын административдик чыгымдары, pe – акчаны басып чыгаруу чыгымдары, $Куру$ – борбордук банктын таза пайдасы ($Ку$ – борбордук банктын капиталы делсе болот), калдык катары аныкталат, μ – акча мультипликатору.

Ушундай эле жол менен салттуу экономикадагы борбордук банктын балансын, таза кирешесинин теңдемесин чыгарабыз:

$$NIA + NDI + By = \frac{1}{\mu} (C + D + A)$$

$$NIA \times if + NDA \times ip + By \times ig = \frac{1}{\mu} \times D \times id + wy + pe + admy + Куру.$$

3.4. Өкмөт

Өкмөттүн балансы ислам жана салттуу экономикалар үчүн төмөнкүдөй жөнөкөйлөтүлүп берилиши мүмкүн:

$$F + Pg + Hg + Kbg + Kpg = Kg + B.$$

Мында: F – өкмөттүн менчигиндеги инфраструктура; Pg – өкмөттүн өндүргөн өндүрүшү; Hg – өкмөттүн менчиги (жер, суу, токой жана кенбайлыктар); Kbg – өкмөттүн банктын акцияларына салган салымдары; Kpg – өкмөттүн ишканалардын акцияларына салган салымдары; Kg – өкмөттүн капиталдык позициясы, калдык принцибинин негизинде аныкталат. B – өкмөт тарабынан чыгарылган сукуктар. $B=Vi+Vp+Vb+By+Vf$, Vi – элдин колундагы өкмөттүн сукуктары, Vp – ишканалардын менчигиндеги өкмөттүн сукуктары, Vb – банктардын менчигиндеги сукуктар, By – борбордук банктын балансындагы сукуктары, Vf – чет өлкөлүктөрдүн менчигиндеги сукуктар. Салттуу экономика каралганда, сукуктардын ордуна өкмөттүн облигациялары каралат.

Өкмөттүн балансынын негизинде ислам экономикасындагы өкмөттүн таза кирешесинин теңдемеси чыгарылды:

$$(P \times p + H \times h + Imp - Exp) \times Tvat + (W + Kb \times rb + Kp \times rp + Ki \times ri) \times T + Kbg \times rb + Kpg \times rp + kire = Kg \times rg + B \times rm.$$

Мында: $Tvat$ – кошумча нарк салыгынын деңгээли, Imp – импорттун көлөмү, Exp – экспорттун көлөмү, W – өлкөдөгү эмгек акы төлөмдөрүнүн көлөмү, $W=wi+wp+wb+wu+wg$, wg – өкмөттүн эмгек акы үчүн төлөөлөрү, $Kbg \times rb$ – банктардын акцияларынан түшүүчү дивиденттер, $Kpg \times rp$ – ишканалардын акцияларынан дивиденттер же ушуга окшош кирешелер, $Kire$ – мамлекеттик органдар тарабынан көрсөтүлгөн кызматтарга төлөмдөр, $Kg \times rg$ – өкмөттүн менчигиндеги менчиктерден түшкөн кирешелер, алар калдык принцибинин негизинде аныкталат.

Салттуу экономика үчүн өкмөттүн таза кирешесинин теңдемеси төмөнкүдөй болот:

$$(P \times p + H \times h + Imp - Exp) \times Tvat + (W + Kb \times rb + Kp \times rp + Ki \times ri) \times T + Kbg \times rb + Kpg \times rp + kire = Kg \times rg + B \times ig.$$

3.5. Жалпы экономика

Баардык тармактардын баланстарын кошуп (реалдуу сектор, жеке банктар, борбордук банк, өкмөт) биз жалпы экономиканын жыйынды балансын алдык:

$$M = (\mu+1) \times MB + F + Pa + Ha + S - By - Bf - Ki. \quad (I-1)$$

Мында: $MB=R+Cr+Ci$, $By+Bf=B-Bi-Bp-Bb$, $Pa=Pg+P-Po$, $Ha=Hg+H$, бул жерде Kbg , Kpg чоңдуктары ишканалар менен банктардын капиталдык инвестицияларында эске алынгандыктан, жыйынды формуладан чыгарып салдык. Экономиканын тармактарынын таза кирешелеринин теңдемелерин суммалап (реалдуу сектор, банктар, борбордук банк, өкмөт) биз экономиканын жыйынды таза кирешесинин теңдемесин алабыз:

$$\begin{aligned} & (P \times p + H \times h + Imp - Exp) \times T_{vat} + (W + K_b \times r_b + K_p \times r_p + K_i \times r_i) \\ & \times T + K_{bg} \times r_b + K_{pg} \times r_p + kire + NIA \times r_f + NDI \times r_d + B_y \\ & \times r_m + (1 - T) \times (I_{li} + I_{lp}) \times r_d + B_b \times r_m + S \times s + (1 - T) \\ & \times (I_p + I_i) \times (r_d - z) + (1 - T) \times (P \times p + H \times h) + (B_p + B_i) \times r_m \\ & + (1 - T) \times (K_b \times r_b + K_p \times r_p) + (1 - T) \times (w_b + w_p) \\ & = K_g \times r_g + B \times r_m + \frac{1}{\mu} \times I \times r_d + w_y + p_e + admy + Kyry \\ & + (1 - T) \times (I_i + I_p) \times (r_d - z) + K_b \times r_b + (1 - T) \times (w_b + admb) \\ & + (1 - T) \times (I_{lp} + I_{li}) \times r_d + K_p \times r_p + (1 - T) \times (w_p + admp) + df \\ & + K_i \times r_i + (1 - T) \times w_i + (1 - T) \times admi. \end{aligned}$$

Математикалык жөндөөлөрдү колдонуп жана жөнөкөйлөтүп, ага $[NIA = \frac{1}{\mu} M - NDI - By]$ -ти колдонуп, ислам экономикасы үчүн формуланы алдык:

$$M = I \times (r_d - z) / r_f + \mu \times (W_a \times T + K_a) / r_f + \mu \times (p_e + ADM) / r_f + \mu \times df / r_f + \mu \times NDI \times (1 - r_d / r_f) - \mu \times S \times s / r_f + \mu \times (B_f \times r_g / r_f + B_y) - \mu \times (P \times p + H \times h) \times (T_{vat} - T + 1) / r_f - \mu \times (Imp - Exp) \times T_{vat} / r_f. \quad (I-2)$$

Бул формулада соода инструменттеринен алынуучу (мурабаха, салам, истиснаа, ижара) кайтарымдуулуктун деңгээли өнөктөштүк инвестициялык салымдардан (мудароба, мушарака ж.б.) түшкөн кирешелүүлүккө барабар деп алдык, натыйжасында баардык инструменттерди түрүнө карабастан, бир эле инвестициялык салым катары I – деп алдык.

Салттуу экономика үчүн баланстын жана таза кирешенин теңдемесин ушундай эле жол менен чыгардык. Салттуу экономиканын балансынын теңдемеси ислам экономикасыныкынан айырмаланбайт, (I-1). Ал эми таза кирешелердин теңдемеси төмөнкүдөй болду:

$$M = D \times id / if + \mu \times (w_a \times T + K_a) / if + \mu \times (p_e + ADM) / if + \mu \times df / if + \mu \times NDC \times (1 - ip / if) - \mu \times S \times s / if + \mu \times (B_f \times ig / if + B_y) - \mu \times (P \times p + H \times h) \times (T_{vat} - T + 1) / if - \mu \times (Imp - Exp) \times T_{vat} / if. \quad (T-2)$$

Муну экономикадагы акчанын формуласы деп атадык.

Бул формуланы талдап, салттуу экономика үчүн төмөнкүлөрдү алдык:

1. Акча тышкы пайыздык ставкага тескери көз карандылыкта (if) болот. Мындай көзкарандылык текши баардык чоңдуктар аркылуу берилип турат. Экономиканын баардык чоңдуктары тышкы дүйнөнүн көрсөткүчтөрүнө салыштырмалуу оң же тескери көз карандылыкта болоорун түшүндүрөт. Тышкы пайыздык ставканын көтөрүлүшү менен ички акчага болгон сырткы дүйнөнүн талабы түшөт, ал эми тышкы пайыздык ставка түшсө, тескерисинче ички акчага болгон талап күчөйт.

2. Мультипликатор (μ) өтө маанилүү чоңдуктардын биринен. Маанилүүлүгүнүн көз карашынан алып караганда, акча менен болгон кандай болбосун операциялар сөзсүз кайсы бир деңгээлдеги мультипликациялык эффектти берет. Мультипликатор чоңдугунун өсүшү акчага болгон талаптын өсүшүнө апкелет. Бул жерде $M2$ агрегаты колдонулган, эгерде акча

массасын өлчөөгө башка агрегат колдонулса, анда тиешелүү мультипликатордун формуласы дагы өзгөрөт.

3. $(D \times id / if)$ чоңдугу депозиттердин көлөмүнүн жана депозиттик ставканын акчага болгон катнашын билдирет. Мында бир нече учур болушу мүмкүн:

А) эгерде $id = if$ болсо, депозиттердин өсүшү акчага оң таасирин тийгизет, акчанын сунушун көбөйтөт;

В) башка учурларда, эгерде id өссө, акчага болгон тышкы талап өсөт, бул доллардан ички валютага кетүү катары каралса болот жана жалпы акчага болгон талап көтөрүлөт. Эгерде id түшсө, акчага болгон тышкы талап түшөт, тышкы валютага кетүү көбөйөт, жалпы акчага болгон талап дагы түшөт;

В) $id = 0$ болгондо, бул чоңдуктун таасири болбой калат, бирок чындыгында мындай учур инфляция жогорулаганда болушу мүмкүн, бул албетте ички валютага болгон талаптын азайышына, тышкы валютага өтүүлөрдүн көбөйүшүнө, долларизациянын күчөшүнө апкелет.

4. $(\mu \times (w_a \times T + K_a) / if)$ – чоңдугу экономикадагы кирешенин жана эмгек акынын эффекттин көргөзүп турат. Экономикадагы кирешенин жана эмгек акылардын өсүшү жана алардын мультипликациясы акчага болгон талапты өстүрөт. Салыктардын жана алардын мультипликациясынын өсүшү дагы акчага болгон талапты өстүрөт.

5. $(\mu \times (re + ADM) / if)$ – чоңдугу административдик чыгымдардын акчага болгон таасирин көргөзүп турат. Административдик чыгымдардын өсүшү менен керектөө көбөйгөндүгүнө байланыштуу акчага болгон талап өсөт, алар баалардын өсүшүнө да апкелиши мүмкүн. Эгерде $re + ADM = \text{const}$ болсо, анда ал мультипликативдик кана таасирин берет.

6. $(\mu \times df / if)$ – чоңдугу реалдуу сектордун тышкы чет өлкө дүйнөсү менен болгон баардык катнаштарынын жыйындысын берет. Ал тышкы дүйнө менен болгон акча жана товар агымдарынын багытына жараша ар түрдүүчө түшүндүрүлөт. df эмнени өзүнө камтый тургандыгын карайлы, ал $df = - (P \times p + H \times h) \times if \times T + K_f \times r_f + L_f \times if$. Эгерде чет өлкө валютасы өлкөгө келсе, анда ал ички акчага болгон талапты күчөтөт. Эгерде товарлар менен чийки заттар өлкөгө кирсе, алар деле болжолдуу түрдө акчага талапты күчөтөт. Чет өлкөгө акча төлөө учуру келгенде тескерисинче таасир этишет, ички акчанын бир бөлүгүн сатып чет өлкө валютасын алат же продукт түрүндө экономикадан чыгарат, алар өз кезегинде акчага болгон талапты түшүрөт. Ошондуктан биз df эки бөлүктөн турат деп эсептедик: df_{in} – агып кирүүл өрдөн; df_{out} – агып чыгуулардан турат. Биздин оюбузча агып келүүлөр менен агып чыгуулардын таза позициясы гана узак мөөнөттө акчага болгон талапты өстүрөт же түшүрөт. Анын жыйынтыгында экономика оң же тескери ажырымды түзө берет. Оң ажырым болгондо, тыштан келген киреше өсөт, ага жараша акчага болгон талап дагы өсөт. Тескери ажырым болгондо, бул акырындык менен кризиске апкелет, анын жыйынтыгында ички валютанын алмашуу курсу девальвация болот, $df = df_{in} - df_{out}$. Чет өлкөлүк инвесторлор дайыма салган салымдарынан көбүрөөк алып чыгып кеткенге аракеттенишет. Анын натыйжасында, таза позиция негизинен эле көп учурларда тескери мааниде болот. Чет өлкөлүк инвестициялар чийки заттар, товарлар, материалдык активдерге инвестициялар, акцияларга салымдар жана карыздардын башка баардык түрлөрүндө болушу мүмкүн: $df_{in} = P_o + H_o + K_f o + L_f o$. Ал эми инвестициялар төлөнүп же чыгарылып кетип жатканда товарлар же акча, инвестициядан түшкөн кирешенин бөлүгү түрүндө жана башка финансылык инструменттердин түрүндө жүрөт: $df_{out} = P_o \times r + H_o \times h + K_f o \times r_f + L_f o \times r_f$. Булардын баарысы тескери таасирин тийгизет. Мындай чыгып кетүүлөрдүн көбөйүүсү акчага болгон талаптын түшүшүнө, чет өлкө валютасына болгон талаптын көбөйүшүнө апкелет.

Балансташпаган саясаттар өтө чоң ажырымдарга апкелиши мүмкүн, эгерде экономиканын өндүрүмдүүлүгү төмөн болсо, керектүү кирешелүүлүктү камсыз кылуу мүмкүн эмес. Анын жыйынтыгында экономика алмашуу курсунун девальвациясына же андан да жаманы валюталык кризиске кептелиши мүмкүн. Менчикке инвестиция салуулар башында менчиктин баасынын өсүшүнө апкелет, инвестициялардын же капиталдын чыгарып кетүүлөрүнүн башталышы менен менчикке болгон баалардын кескин түшү келип чыгышы

мүмкүн. Насыя түрүндөгү инвестициялар алмашуу курсуна дароо эле таасирин тийгизет. Акциялар боюнча кайтарымдуулук жогору болгондо, сырттан келген инвестициялар өсө берет, акциялардын кайтарымдуулугу түшө баштаганда, инвестициялар кете баштайт.

7. $(P \times r + H \times h) \times (T_{vat} - T + 1)$ – чоңдугу продукциянын өндүрүмдүүлүгү, менчиктин кирешелүүлүгү жана салыктардын деңгээли акчага кандай таасир этээрин көргөзүп турат. Эгерде $(T_{vat} - T + 1) = 0$ болсо, анда кошумча нарк салыгынын өсүшү же киреше салыгынын түшүшү өндүрүш тарабынан акчага болгон талаптын түшүшүнө апкелет, ал дайыма экономикадан импортту каржылоо үчүн фонддорду чыгарып кетүүгө багыттала тургандыгын билдирет. Ал эми $(T_{vat} - T + 1) = 0$ болсо, салыктардын өзгөрүшүнүн таасири болбойт. Эгерде $(T_{vat} - T + 1)$ тескери мааниде болсо, анда бул чоңдуктун таасири тескери болот, киреше салыгынын көбөйүшү бул тескери таасирди ого бетер күчөтөт.

8. $(- \mu \times (Imp - Exp) \times T_{vat} / if)$ – чоңдугу таза экспорт менен кошумча нарк салыгынын акчага болгон таасирин билдирет. Соода сальдосу оң мааниде болгондо экспорттун көбөйүшү акчага болгон талапты өстүрөт, импорттун өсүшү менен чет өлкө валютасына талап өсөт да, ал өз кезегинде ички акчанын импорт аркылуу жуулуп кетишине апкелет, эгерде борбордук банк алмашуу курсун туруктуу кармоо үчүн валюталык интервенцияларды жасай берсе.

9. $(\mu \times NDC \times (1 - ip / if))$ чоңдугу акча саясатынын акчанын көлөмүнө тийгизген таасирин көргөзүп турат. Мында бир нече жолдор бар, эгерде:

A) $ip = if$ болсо, анда акча саясатынын таасири жокко эссе болот;

B) $ip > if$ болсо, анда акча саясатынын акчанын көлөмүнө болгон таасири тескери мааниде болот да, акча саясатынын катууланышы катары каралат;

B) $ip < if$ болсо, бул акча саясатынын жумшарышы катары каралат;

D) пайыздык ставка өзгөрүүсүз сакталса, акча саясатынын таасири өзгөрүүсүз калат, мындай шартта ички таза насыянын өсүшү акчага болгон талаптын өсүшүнө оң таасирин тийгизет.

10. $(\mu \times (B_f \times ig / if + B_y))$ чоңдугу өкмөттүн баалуу кагаздарынын жана алардын кирешелүүлүгүнүн таасирин билдирет. Элдин, ишканалардын жана коммерциялык банктардын колундагы өкмөттүн баалуу кагаздары акчанын көлөмүнө түз таасир этишпейт, алар болгону акча массасынын бир тармактан экинчи бир тармакка өтүшүнө гана себепкер болгондой. Борбордук банк жана чет өлкөлүктөр сатып алган өкмөттүн баалуу кагаздарынын бөлүгү гана акчага таасирин тийгизет. Борбордук банк өкмөттүн баалуу кагаздарын сатып алуу менен экономикадагы акча массасын түздөн түз көбөйтөт. Чет өлкөгө сатылган баалуу кагаздар үчүн төлөнгөн чет өлкө валютасы акча системасына келип түшүп, борбордук банк тарабынан сатылып алынат, ага жараша акчанын көлөмү экономикада көбөйөт. Борбордук банк сатып албаса, ички валютага болгон талап күчөгөндүгүнөн улам, акчанын талабы өсөт. Өкмөттүн баалуу кагаздарынын көлөмүнүн же пайыздык ставкаларынын өсүшү акчага болгон талапты күчөтөт.

11. $(- \mu \times S \times s / if)$ чоңдугу көп нерселерди билдириши мүмкүн. Биздин оюбузча бул чоңдук чайкоочулук активдерди же чайкоочулуктун жыйынтыгында келип чыккан таасирдин акчага болгон таасирин билдирет, бул узак мөөнөттө сунушка да, талапка да таасирин тийгизет. Анын чыныгы мааниси экономикадагы көбүктү жашыруу менен кандайдыр жолдор менен аны реалдуу активдерге алмаштыруудан же акча массасын тиешелүү көлөмгө көбөйтүүдөн турат.

4. Ислам экономикасында шариаттын талаптарына тура келүү

Соода жана бизнес жүргүзүүдөгү шариаттын талаптарына тура келүү керектигин эске алуу үчүн андай талаптарды жөнөкөйлөттүк жана кыскарттык. Тыйуу салынган продуктыларды өндүрүүгө, сатууга, алардан, кумар оюндарынан же дене кумарынан табылган кирешелерди колдонууга тыйуу салынган. Жашоодогу өтө эле ашыкча керектөөлөр жана шайкерликке бөлөгөн жашоо шарттары да тыйуу салууга жакын катары каралса болот. Ишканалар дагы эң биринчи керектелүүчү азыктар менен чайкоочулук кылбоолору зарыл.

Табиятка, жаныбарларга, өсүмдүктөргө, элге, динге жана коомчулуктун кызыкчылыгына туура келбеген иш-аракеттерге дагы тыйуу салынган. Жараткан тарабынан аныкталган чектерде аткарылган иш-аракеттер алгылыктуу деп эсептелет жана ар бир кишинин жашоодо «эл ортону» болуп жүргөндөй мамилеси алгылыктуу болот. «Элдин ортону» болуу шариаттын негизги талабы десек да болот. Ишканалар жашоого керектүү нерселерди чыгаруу менен алгылыктуу кызматтарды аркалашат, жумушу жокторго жумуш берип, аткарган жумуштары үчүн эмгек акы төлөгөндөрү дагы ыраазы боло турган кызматтардан. Элдин керегине жароочу жана жашоосун жакшыртуучу илимдин жетишкендиктерин жана технологияларды колдонуу менен түрдүү инфраструктураларды куруп иштетүүлөр абдан пайдалуу жана алгылыктуу. Буларды эске алуу менен ишкерлик менен өндүрүлгөн өнүмдүнтүрлөрү керектелгендеги орду боюнча төмөнкүдөй үч түргө бөлүнүп көрсөтүлдү: пайдалуу керектөө, комфортту керектөө жана кыйратуу менен керектөө.

Пайдалуу керектөө. Элдин жашоосуна керектүү жана алгылыктуу, киреше берүүчү ишкерликтин жана өнүмдүнтүрлөрүн биз «пайдалуу» деп атадык. Ошондой эле жашоодогу алгылыктуу керектөөлөрдү пайдалуу керектөө деп атадык.

Комфортту керектөө. Алгылыктуу орточо кирешеден алда канча көп керектөөнү талап кылган, жашоодогу керексиз эле артыкча шарттарды түзө берүүгө, артыкча топтоого, комфортко багытталган ишкерликке тыйуу салынбаса да жакшылыкка алып келбейт. Мындай шартта жашаган адамдын жашоосу жалаң эле кумарга батуу, оюн-зооктордо жүрүү же өмүрүн шайкерликке коротууга багыттап калгандыктан, биз муну комфортту керектөө деп атадык.

Кыйратуучу керектөө. Тыйуу салынган өнүмдөрдү, кумар оюндарын, дене кумарын жана ушул сыяктуу тыйуу салынган иш-аракеттерди таркатууга багытталган аракеттерди биз «кыйратуучу керектөө» деп атадык.

Ишкерликтин, өндүрүлгөн өнүмдөр менен товарлардын баарысы эле шариаттын талаптарына ылайык келе бербейт. Ар нерсенин алгылыктуулугунун чектери бар. Пайдалуу нерселердин баарысы өндүрүлсө болот, бирок аларды деле ашыкча керектөө дайыма эле кабыл алына бербейт. Акчанын айлануусунда пайдалуу өнүмдөрдү жана товарларды өндүрүүгө байланышкан ишкерликтин баардык түрлөрү колдоо табышы керек. Ага ылайык акча саясаты мындай өндүрүштү жана ага керектүү акча массасынын жүгүртүүдө болушун колдошу керек. Кыйратуучу керектөө шариаттын көз карашынан алып караганда тыйуу салынат, бул багыттагы ишкерлик жана өнүмдөрдү өндүрүүгө тыйуу салынышы керек. Ал эми акча системасы менен саясаты мындай ишкерликке каршы турушу милдет. Комфортту керектөө шариатта колдоо таппаса да, толук тыйуу салынган эмес. Демек акча саясаты менен системасы мындай ишкерликти өзүнө камтышы керек, бирок жигерлүү колдой албайт. Жогоруда талдоого алынган шарттарды эске алуу үчүн биз акчанын теңдемесине q – деген коэффициент киргиздик. Пайдалуу керектөө болгондо $q = + 1$, бул акча саясаты менен системасы ишкерлик менен өнүмдү колдой турганын билдирет, мындай өндүрүштөн табылган кирешелер акчага болгон талапты өстүрөт. Кыйратуучу керектөөдө коэффициент $q = -1$ болот, бул акча системасы жана саясаты тарабынан колдоо жоктугун жана тескери фактор экендигин билдирет. Мындай ишкерликке жана андан алынган кирешелерге тыюу салынышы керек. Комфортту керектөөдө коэффициент нөлгө барабар, $q = 0$. Бул коэффициентти акчанын теңдемесине $q \times P \times r$ чондук түрүндө киргиздик.

Элдин, үй чарбаларынын байлыгы, мүлкү жана кирешелери дагы шариаттын талаптарына ылайык сыпатталды. Мүлк катары акча, алтын, баалуу металдарды, таштарды, үйлөрдү, фермердик чарбаларды, жерлерди, малды, эгин талааларын, өзөн жана көлчүк сууларды, капиталдык инвестициялардын баардык түрлөрүн, патенттерди жана ушул сыяктуу киреше алып келүүчүлөрдүн баардык түрлөрүн карадык. Дене кумарынан киреше табууга тыйуу салынган, ошол эле учурда талантын, билимин, тажрыйбасын колдонуп жеке кишилердин киреше табуулары алгылыктуу болуп саналат.

Мүлктү өзүнүн жана башкалардын керектөөлөрү үчүн колдонуу билим алуу, жалпы элдин кызыкчылыгы үчүн инфраструктураларды куруу же киреше табуу дагы алгылыктуу.

Кандай болбосун мүлк же андан алынган киреше эгерде элдин жана коомчулуктун кызыкчылыгында, табиятты, жаныбарларды жана өсүмдүктөрдү сактоого багытталса жана андай колдонуу динге каршы келбесе, алгылыктуу болуп саналат. Биз жогорудагыдай эле q коэффициентин колдондук. Эгерде баардык нерселер эл үчүн жана пайдалуу болсо, анда $q=+1$. Эгерде мүлк же киреше тыйуу салынган нерселерге же аракеттерде колдонулса, анда мындай аракеттер тыйуу салынгандардын катарына кирет. Дене кумарын колдонуу жана андан киреше табууга тыйуу салынат. Жогорудагы айтылган учурларда $q=-1$.

Тыйуу салынбаган, бирок мүлктү колдонууну өлчөө мүмкүнчүлүгү болбогондо $q=0$. Жыйынтыгында, мүлккө ээлик кылуу чоңдугун биз коэффициентке көбөйтүп теңдемеде колдондук, ал $q \cdot H \cdot h$.

Жогорудагыларды эске алуу менен ислам экономикасындагы акчанын теңдемеси мындай түргө келди:

$$M = I \times \frac{rd - z}{rf} + \mu \times \frac{wa \times T + Ka}{rf} + \mu \times \frac{pe + ADM}{rf} + \mu \times \frac{df}{rf} + \mu \times NDI \\ \times \left(1 - rd \frac{rf}{rf} \right) - \mu \times S \times \frac{s}{rf} + \mu \times \left(Bf \times \frac{rg}{rf} + By \right) - \mu \times q \\ \times (P \times p + H \times h) \times \frac{Tvat - T + 1}{rf} - \mu \times (Imp - Exp) \times \frac{Tvat}{rf},$$

$[\mu \times S \times s / rf]$ – чоңдугу байлыкты бөлүштүрүүгө байланышкан; s – көрсөткүчүнө көңүл бурабыз.

Ислам экономикасында пайыздык ставка жок, банктар жалаң реалдуу активдер менен иштешет же проекттерге өнөктөштүк шарттарында инвестиция салышат. Ислам банктарынын кирешелүүлүгү экономикадагы реалдуу активдердин жана капитал катары салынган инвестициялардын кирешелүүлүгүнөн көз каранды. Ислам экономикасында банктар түздөнтүз кирешелүүлүк деңгээлине таасир эте алышпайт, пайыздык ставкалар аркылуу чайкоочулукка бара алышпайт. Банктардын активдеринин кирешелүүлүгү жалпы экономиканын орточо кирешелүүлүгүнө барабар же ага абдан жакын болот. Салттуу банктарга окшоп, ислам банктары баланстарында өтө чоң ажырымдарга бара алышпайт, туунду инструменттерди колдоно алышпайт, чогултулган каражаттар инвестицияланган активдерге кандайдыр бир деңгээлде байланган абалда болот. Пайыздык ажырым жок, ликвиддүүлүк ажырымы салттуу банктарга салыштырмалуу аз. Ислам банкынын акча агымдары дагы реалдуу активдердин жылуулары менен тыгыз байланышкан. Акчанын жылышы реалдуу активдин жылышы менен тыгыз байланышкандыгына байланыштуу жалпы экономикадагы финансылык тартип жакшыраак болот. Бир финансылык активдин негизинде экинчи бир финансылык активди чыгарууга тыйуу салынган, башкача айтканда кандай келишим болбосун, ал реалдуу активге байланган болушу абзел. Сукуктарды чыгаруу реалдуу активге же андан алынуучу узуфруктка түз байланышта болушу милдеттүү, мамлекеттик бюджеттин тартыштыгын жабуу үчүн баалуу кагаз чыгарганга болбойт, демек өкмөт дагы реалдуу активдерди же проекттерди каржылоого гана сукук чыгара алат. Ага жараша мамлекеттик финансылык тартип дагы жакшырат. Борбордук банк дагы кирешелүүлүктүн деңгээлине түздөн түз таасир этет албайт, кирешелүүлүктү өзгөртө албайт. Ошондуктан биздин оюбузча чайкоочулуктун кирешелүүлүгү «s» кескин түрдө кыскарат. Биз азырынча толук жоголот деп айта албайбыз, ал үчүн кошумча изилдөөлөр керектелет. Чайкоочулук кескин азайгандыгына байланыштуу, анын кирешелүүлүгү да түшөт, салттуу экономикага салыштырмалуу кескин азаят десек болот. Ошондуктан, «s» чоңдугу нөлдү көздөй азая берет. Ушулардын негизинде ислам экономикасында чайкоочулук активдерин нөлгө барабар деп алдык. Анда теңдеме мындай көрүнүшкө келет:

$$M = I \times \frac{rd-z}{rf} + \mu \times \frac{wa \times T + Ka}{rf} + \mu \times \frac{pe + ADM}{rf} + \mu \times \frac{df}{rf} + \mu \times NDI \times \left(1 - \frac{rd}{rf}\right) + \mu \times \left(Bf \times \frac{rg}{rf} + By\right) - \mu \times q \times (P \times p + H \times h) \times \frac{Tvat-T+1}{rf} - \mu \times (Imp - Exp) \times \frac{Tvat}{rf}. \quad (I-3)$$

Ушул теңдеменин негизинде биз талдоо жүргүздүк:

1. Акча тышкы кирешелүүлүккө (rf) тескери көз карандылыкта болот. Бул көз карандылык текши баардык чоңдуктар аркылуу берилген. Ички экономика тышкы дүйнөгө салыштырмалуу өсүп же түшүп жаткандыгы катары каралса, бул түшүнүктүү болчудай.

2. Акча мультипликатору (μ) өтө маанилүү чоңдук. Акча реалдуу активдерге байланыштуу болгондуктан, аны менен болгон кандай болбосун операция кайсы бир деңгээлде мультипликативдик эффект берет. Мультипликатордун өсүшү менен акчага болгон талап дагы өсөт.

3. $I \times (rd-z)/rf$ чоңдугу инвестициялардын көлөмдөрүнүн жана алардын кайтарымдуулугунун деңгээлинин акчага болгон таасирин түшүндүрөт. Жеке адамдар менен ишканалар инвестициялык салымдарын банктар аркылуу жүргүзүшкөндүктөн, ислам банктары алынган киреше менен бөлүшөт. Бөлүштүү коэффициенти банк жана инвесторлор тарабынын чечилет. Кирешелүүлүктүн деңгээли rd, z – болсо андагы банктын үлүшү. Мында бир нече учурлар болушу мүмкүн, эгерде:

А) $rd-z > rf$ болсо, инвестициялык салымдар өсөт. Бул акчага болгон талаптын дагы өсүшүнө апкелет;

В) $rd-z < rf$ болсо, инвестициялар кыскарат, бул акчага болгон талаптын кыскарышына апкелет;

С) $rd-z = rf$ болсо, $rd = z + rf$. Экономикадагы жалпы инвестициялардын кирешелүүлүгү чет өлкө инвестицияларынын кирешелүүлүгүнөн жогору экендигин билдирет, ал жалпысынан тике инвестициялардын көбөйүшүн шарттайт жана акчага болгон талап күч алат.

4. $(\mu \times wa \times T / rf)$ чоңдугу эмгек акы төлөөнүн акчага болгон таасирин билдирет, эмгек акынын же салыктардын өсүшү акчага болгон талаптын өсүшүнө апкелет.

5. $(\mu \times Ka / rf)$ чоңдугу капиталдык инвестициялардын таасири түз экендигин билдирет жана акчага болгон талапты өстүрөт.

6. $(\mu \times (pe + ADM) / rf)$ чоңдугу, административдик чыгымдардын өсүшү дагы түздөн түз акчага болгон талаптын өсүшүнө апкелээрин билдирет.

7. $(\mu \times df / rf)$ чоңдугу тышкы дүйнөнүн таасирин билдирет жана салттуу экономика үчүн берилген жогорудагы түшүндүрүүгө окшош болот.

8. $(\mu \times NDI \times (1 - rd / rf))$ чоңдугу борбордук банктын операцияларынын акчага болгон таасирин көрсөтүп турат. Ислам экономикасында борбордук банк кирешелүүлүккө түздөнтүз таасир этет албагандыгына байланыштуу кыйыр түрдөгү таасирлер жөнүндө айтсак болот. Борбордук банк NDI -ды көбөйтүү же азайтуу менен же башкача айтканда активдерди сатып алуу же сатуу менен өз инвестицияларын көбөйтөт же азайтат, бул аркылуу акчанын көлөмүнө таасир этет, акча аркылуу байлыкты кайра бөлүштүрүүгө катышат. Ал эми активдерди чет өлкөлүктөргө сатканда, ал аркылуу байлыкты чет өлкөлүктөргө бөлүштүрөт.

9. $(\mu \times (Bf \times rg / rf + By))$ – өкмөт тарабынан сукуктардын чыгарылышы акчага болгон талапты күчөтөт. Тышкы дүйнөдөн болгон талап сукуктардын кирешелүүлүгүнө жараша болот жана салттуу экономика үчүн жогорудагы түшүндүрүү бул жерде деле тура десек болот.

10. $(-\mu \times q \times (P \times p) \times (Tvat - T + 1) / rf)$ – өндүрүмдүүлүктүн эффекти. Өндүрүмдүүлүк өссө акчага болгон талап дагы өсөт, анын түшүндүрүлүшү салттуу экономикадагыга туура келет. Шариаттын талаптарына туура келүү негизги талаптардын бири.

11. $(-\mu \times q \times (H \times h) \times (Tvat - T + 1) / rf)$ – мүлктүн кирешелүүлүгүнүн таасири салттуу экономикадагыдай эле түшүндүрүлөт. Мында да шариатка туура келүү абзел.

12. $(-\mu \times (Imp - Exp) \times Tvat / rf)$ – соода балансынын таасири, түшүндүрүлүшү салттуу экономикадагыдай эле түшүндүрүлөт.

Жогорудагы талдоонун негизинде ислам экономикасында акчага болгон талап салттуу экономикадагыдай эле өтө көп факторлордон көз каранды экен десек болот. Андай факторлорго жалпы экономикадагы жана тышкы дүйнөдөгү кирешелүүлүктөрдүн, мультипликациянын, керектөөнүн деңгээлдери жана эмгек акылар, тышкы дүйнө менен жүргүзүлгөн сооданын абалы, өндүрүмдүүлүктүн, салыктардын жана мамлекеттик бюджеттин абалдары сыяктуу факторлорду кошсок болот. Шариаттын талаптарына туура келүү үчүн борбордук банк акча канчалык керектелип жана инвестицияланып жаткандыгын эске алууга милдеттүү экендигин кошушубуз керек, ал үчүн q -коэффициентин эске алабыз. Реалдуу жашоодогу акча саясатында q -коэффициентин эске алуу чоң көйгөйдү жаратат, андан сырткары борбордук банк менен ислам банктары өзүлөрүнүн инвестицияларынын шариатка туура келе тургандыктарын контролдоолору милдеттүү. Керектөөлөрдү бул багытта контролдоо практикада толук мүмкүн эмес. Буларга негизденип биз ислам экономикасында акчага болгон талапты так аныктоо мүмкүн эмес деп айта алабыз.

Заманбап салттуу акча системасы кредиттик акча механизминин негизинде курулган, кредиттик акчалар коммерциялык банктар тарабынан түзүлүп турат. Кредиттик акча табиятында пайыздарды акчанын баасы катары колдонууга негизделген система. Демек мындай принципте түзүлгөн акча ислам экономикасында деги эле колдонулушу мүмкүн эмес. Ал эми турмушта, ислам өлкөлөрү текши баары эле фиксингди же кредиттик акчанын түрүнө байлоо менен алмашуу курсун аныктоо жолдорун колдонушат. Ал эми алар улуттук валютасын байлаган дүйнөлүк валюта же валюталардын куржуну толук кредиттик негиздеги валюталар. Фиксинг же валюталык байлоо механизмдерин колдонуу менен ал өлкөлөр негизинен акча саясатын жүргүзүүнү байланган валютанын өлкөсүнө (АКШ) өткөрүп коюшкан. Ушуга байланыштуу дагы ислам өлкөлөрүнүн валюталары жана аларды колдонуп жатышкан финансы системалары шариаттын талаптарына туура келээри суроо жаратат. Демек, кредиттик механизмге негизделген валютага акчасын байлоо менен иштеп жаткан өлкөлөрдүн акчасы жана акча саясаты шариатка туура келбейт деген ойдобуз.

Ислам экономикаларындагы акча саясаты шариаттын белгисиздикке жол бербөө тууралуу талабын акча саясатында эске алышпайт. Азыркы учурда салттуу банк системаларын колдонгон өлкөлөрдө пайыз акча саясатынын негизги куралы катары колдонулат, пайыздык маржа болсо банктардын кирешесинин негизги бөлүгүнөн. Пайыздык ставка ошондой эле экономикадагы акчанын сунушун анын талабына шай келтирүүгө колдонулуучу негизги курал катары кызмат өтөйт. Алмашуу курсун дүйнөлүк валюталарга байлаган ислам өлкөлөрү ошондуктан автоматтык түрдө, байланган валютадагы пайыздардын кесепеттерин өзүлөрүнө өткөрүшөт да, белгисиздикти жаратышат. Ал акчага болгон талапты жана сунушту аныктоодо көрүнүп турат жана акчага болгон талапты жана сунушту аныктоодо өтө жогорку белгисиздикке жол берилет. Ошондуктан ислам өлкөсүнүн валютасы кредиттик механизмге негизделген чет өлкө валютасына байланылышы шариатка туура келбейт.

5. Салттуу экономикадагы акча жана финансы системаларынын чайкоочулук кубаты

(Т-2) формуласы заманбап финансы жана акча системаларынын өзгөчөлүгүн көргөздү, ал $(-\mu \times S \times s / if)$ чоңдугу менен байланышкан жана чайкоочулук активдерин жана финансылык институттардын чайкоочулук ишкерлигин камтыйт. Жалпысынан алып караганда чайкоочу активдер менен чайкоочулук ишкерлик экономикага кандай таасир этээрин карап көрөлү. Биринчиден жалпы экономиканын жыйынды балансын карайбыз:

$$M = (\mu + 1) \times MB + F + Pa + Na + S - Vy - Vf - Ki.$$

Бул формулага ылайык, акча экономикадагы активдердин көп түрлөрүнө орун алмаштыруучу болуп кызмат өтөйт. Активдердин баалуулугу анын керектелгендигине жараша аныкталат жана алмашууга макул жактар болсо гана акчага алмаштырылышы

мүмкүн. Ал эле эмес, базарда андай активди сатуучу жана сатып алуучу жактар көп санда болсо же борбордук банк же борбордук банкка таасир эте ала турган кубаттуу тараптын макулдугу болсо гана алмаштырылышы мүмкүн. Ушул жерден кандай актив жана кандайча жол менен акчанын айлануу процессине аралаштырылары жөнүндө суроо келип чыгат. Жообу эң жөнөкөй, кандай актив болбосун, анын ээси андай активди акчанын айлануу процессине кошууга жетиштүү каруу күчкө ээ болгондо, андай актив дароо эле аралаштырылат жана акча андай активге алмаштыргыч болуп калат. Акчага сатылып, сатып алуу процессинде аралашып жаткан активдердин деле баарысы тең эле борбордук банк тарабынан тааныла бербейт жана борбордук банк тарабынан акчага алмаштырыла бербейт. Ага карабастан, актив бир жолу акча алмашуу процессине катышып калгандан кийин, акчага болгон талапка түз же кыйыр түрдө таасир эте баштайт. Борбордук банк тарабынан акчага түздөн түз алмаштырылган активдер (инструменттер) же акчага сатылып алынып жана сатылып тургандар, акча рыногунун активдери деп аталышат, кээ бир учурларда алар акчанын кандайдыр бир түрү катары да каралышы мүмкүн. Азыркы учурда баардык борбордук банктар өкмөттүн баалуу кагаздарын акчага алмаштырууга кабыл алышат. Баалуу кагаздарды сатып алуу жана сатуу менен борбордук банк экономикадагы акча массасын көбөйтөт же азайтат, бул механизм (Т-2) формуласында берилген. Өкмөт эмнеге баалуу кагаздарды чыгарат? Албетте жообу деле ар кимге белгилүү, бюджеттин тартыштыгын жабууга, кайсы бир инфраструктуралык долбоорду же тышкы карызды каржылоого. Борбордук банк бул процесстин баш жагында аралашпайт, бирок кайсы бир этаптан баштап, чыгарылган баалуу кагаздардын кайсы бир бөлүгүн же баарысын сатып алуу аркылуу катыша баштайт. Борбордук банктын мындай акча чыгарышына жетишиш үчүн эмне кылуу керек деген суроо туулат. Ал үчүн төмөнкүлөрдү аткаруу жетиштүү:

- активди акчага алмаштыруу процессине аралаштыруу керек, ал үчүн «кубаты» бар тарап активдин баалуулугун таанусу зарыл. Мисалы, өкмөт ошондой кубатка ээ;

- «кубаттуу» тараптын аракеттери акча саясатынын эрежелерине туура келиши милдет, ансыз борбордук банк кийинки этаптарында катышпай коет;

- мындай аралашуулардын теориялык жактан негиздемелери болуусу кажет;

- борбордук банктын моделдери же анализдери акчага болгон талаптын өсүп жаткандыгын далилдөөлөрү керек. Эгерде акчага болгон талап өссө, борбордук банк тиешелүү акча сунушун көбөйтүп берүүгө милдеттүү экендиги акча саясатынын эрежелеринде болуусу абзел;

- саясий таасир өтө олуттуу болуусу керек (себеби «кубаттын» барлыгы, керек учурда мыйзам деңгээлинде өзгөртүүлөрдү киргизип, борбордук банкты же анын жетекчилерин көндүрө ала тургандай деңгээлинин бар экендиги аркылуу түшүндүрүлөт);

- экономикалык абалдын начарлашы акчага жооптуу органдар тарабынан гана оңдолушу мүмкүн экендиги тууралуу көз караштын чөйрөсү үстөмдүк кылышы керек (саясий күчтөр, өкмөт, таасирлүү эксперттер жана башка таасирлүү тараптар макул болгудай);

- өлкөдөгү социалдык абалдын начарлашы акча саясатына байланышкандыгынын белгилери жана далилдери болушу керек (жумушсуздуктун кескин өсүшү жана ушул сыяктуу);

- саясий абалдын кескин өзгөргөндүгүнө байланыштуу саясий таасирдин өзгөчө басымы.

Жыйынтыктап, кандай гана аракет болбосун, эгерде андай аракет активдин борбордук банк тарабынан акчага айландырылышына же борбордук банк тарабынан насыяларын көбөйтүүгө жетише алса, анда ал аракет «кубаттын» колдонулушунун далили же S катары каралат деп айта алабыз. «Кубаттын» пайда болушу менен анын акчага айландырылышынын ортосунда убакыт ажырымы бар. «S» функциясы, ажырымдын элементтери экономикада пайда болгондон баштап көбөйө берип, анын күчү, кубаты ажырымдын акчага айландырылганына чейин өсө берерин билдирип турат, акчага айландыруу өкмөттүн жана саясий күчтөрдүн саясий таасири, борбордук банктын өзүнүн макулдугу менен анын операциялары же анын макулдугунун негизинде банктар тарабынан насыяларды берүүнү көбөйтүү аркылуу ишке ашырылат. Кээде мындай макулдашуулар кайсы бир теорияларды

же моделдерди колдонуу аркылуу ишке ашырылат. Бул жерде борбордук банктын активдүү позициясы өтө маанилүү.

Төмөндө «кубаттын» мисалдарын келтире кеттик.

Финансылык институттардын баланстарындагы ажырымдар көп жылдап чогулушу жана системалык кризиске апкелиши мүмкүн. Системалык кризисти болтурбоо үчүн борбордук банк кандай учур болбосун акча сунушун көбөйтүүгө макул болот. Борбордук банктын макулдугуна жетиш үчүн мындай ажырымдын көлөмү өтө олуттуу жана системалуу коркунучту жаратышы керек. Чоң банктардын «кыйроо үчүн өтө чоң» («too big to fail») абалына жетүүгө тырышкандыктары ушундан болсо керек. Пайыздык ажырымдар, валюталык позициялар, активдер менен милдеттенмелердеги баалардын ажырымдары, бухгалтердик эсепке алуудагы активдердин китептеги баасы менен рыноктук баасынын ортосундагы ажырымдар сыяктуулар алардын булактарынан болуп саналышат.

Экономикадагы ажырымдардын түрлөрү, мисалы өндүрүмдүүлүк менен айлык акынын, ички жана тышкы өндүрүмдүүлүктүн ортосундагы ажырымдар, алмашуу курсунун деңгээлиндеги ажырымдар, баалардагы административдик таасирлер, тармактардын баланстарындагы ажырымдар, инвестициялар менен жыйымдардын арасындагы ажырымдар, борбордук банктын акча саясатын жүргүзүүдөгү баш-аламандыктар, мамлекеттик бюджеттин тартыштыгы, соода же төлөм балансындагы ажырымдар дагы чайкоочу «кубаттуулуктун» түзүлүшүнө булак болуулары мүмкүн.

Кандай топтор же кишилер болбосун, мындай ажырымдарды «кубаттуу күчкө» айландырып, борбордук банкка таасир этүү менен акчанын сунушун кескин көтөрүүгө жетише алса, анда ($\mu \times S \times s / if$) чоңдугу реалдуу иштей баштайт. Мындай «кубаттуулуктун» таасири бир жолку же акырындап акча сунушунун көбөйүшүнө же азайышына апкелиши мүмкүн. «Кубаттуулуктун» пайда болушунан баштап, анын реалдуу таасирге айланганына чейин узак убакыт өтүшү мүмкүн, ошондуктан мунун иштеши дайыма эле өз учурунда байкала бербейт. Ажырымдын реалдуу акчага айланышындагы негизги ролду пайыздык ставка жана анын турмушта колдонулушу ойнойт. Кандай түрдөгү баалар болбосун манипуляция кылууга, чайкоочулар үчүн ойноого негизди мына ушул пайыздык ставкалар түзүп турушат.

6. Корутунду

Аягында биз корутундубузду салыштырмалуу таблица түрүндө берүүнү ылайыктуу көрдүк, алар акчанын талабына жана сунушуна таасир этүүчү факторлор түрүндө берилген жана ислам жана салттуу экономикалар үчүн I-3 менен T-2 формулаларынын негизинде талданган.

Таасир этүү факторлору	Салттуу экономика	Ислам экономикасы
(i_f) – тышкы пайыздык ставка	Акчага болгон талап тышкы пайыздык ставкага тескери көз карандылыкта жана тышкы пайыздык ставка экономиканын баардык тармактары аркылуу түз же кыйыр түрдө таасир этет.	Түз байланыш жок. Кыйыр түрдө экономикалардагы күтүлүүчү кирешелүүлүктөрдүн деңгээли аркылуу таасир этет.
(r_f) – тышкы кирешелүүлүктүн деңгээли	Тышкы кирешелүүлүктүн деңгээли тышкы пайыздык ставка менен түз байланышта болгондуктан, акча талабына тескери көз карандылыкта десек болот.	Акча талабына карата тышкы кирешелүүлүк тескери көз карандылыкта жана экономиканын баардык тармактары аркылуу таасир этет.
(μ) – акча мультипликатору	Акча мультипликаторунун өсүшү оң таасир этет.	Акча мультипликаторунун өсүшү оң таасир этет.
Салттуу экономика	Салттуу экономикада бул ($D \times id / if$)	Ислам экономикасында

үчүн ички пайыздык ставка жана ислам экономикасы үчүн ички кирешелүүлүк.	чоңдугу аркылуу жүрөт. Ички жана тышкы пайыздык ставкалар чоң таасир берүүчүлөрдөн. Борбордук банк менен жеке банктар дагы пайыздык ставкаларга өтө чоң таасир этишет.	пайыздык ставка жок, тасир $(I \times (rd-z)/rf)$ чоңдугу аркылуу жүрөт. Тышкы жана ички кирешелүүлүк борбордук банктан жана коммерциялык банктардан түздөн түз көз каранды эмес. Алар кирешенин бөлүгүн келишимге ылайык бөлүштүрүшөт.
Эмгек акылар жана инвестициялар	Бул $(\mu/if \times (wa \times T + Ka))$ чоңдугу аркылуу таасир этет, эмгек акыга төлөөлөр менен инвестициялардын көбөйүшү акча талабына оң таасир этет.	Ислам экономикасында бул чоңдук мындайга өзгөрүлөт $\mu \times (wa \times T + Ka)/rf$, калган жактарынан алып караганда салттуу экономикадагыга окшош.
Административдик чыгымдар же керектөөлөр	Бул $(\mu \times (pe + ADM)/if)$ чоңдугу аркылуу таасир этет. Керектөөлөрдүн өсүшү акчанын талабынын өсүшүнө апкелет.	$(\mu \times (pe + ADM)/rf)$, айырма (rf) тин маанисине гана байланышкан, калган жактары окшош.
Реалдуу сектордун тышкы дүйнө менен байланышы	Агып келүүгө жана чыгууга байланышкан эки учур бар. Агып келүү $(dfin = Po + No + Kfo + Lfo)$ чоңдугу аркылуу берилген, чийки заттар, акция, насыя түрүндө келген инвестициялар акчага болгон талапты көбөйтөт. Агып чыгуу $(dfout = Po \times r + No \times h + Kfo \times rf + Lfo \times if)$ чоңдугу аркылуу берилген, мында кыймылдардын багыты тескериге өзгөрөт, бул акчага болгон талапты түшүрөт жана чет өлкө валютасына болгон талапты күчөтөт.	Агып келүү учуру салттуу экономикага окшош. Агып чыгуу учурунда, анын көлөмү реалдуу кирешелүүлүккө байланышкан, пайыздарга байланышкан абал жок.
Өндүрүштүн өндүрүмдүүлүгү, менчиктин кирешелүүлүгү жана салыктар	Өндүрүмдүүлүктүн жана менчиктин кирешелүүлүгүнүн өсүшү акчага болгон талаптын өсүшүнө апкелет. КНС салыгынын деңгээли киреше салыгынан төмөн болушу керек, ошондо алардын айырмасы акчага болгон талапка оң таасирин тийгизет.	Ислам экономикасында бул таасир салттуу экономикадагыга окшош.
Импорт менен экспорттун жана КНСтин таасири	Бул $(-\mu \times (Imp - Exp) \times T_{vat})$ чоңдугу аркылуу жүрөт, импорттун өсүшү менен акчага талап түшөт, экспорттун өсүшү - өстүрөт.	Ислам экономикасында бул салттуу экономикага окшош.
Борбордук банктын акча саясатынын таасири	$(\mu \times NDC \times (1 - ip/if))$ чоңдугу аркылуу жүрөт. Негизги маселе ички ставканын ip өлчөмүндө. Эгер $ip = if$ болсо, анда акча саясатынын таасири жокко эсе. Эгерде $ip > if$ болсо, акча саясатынын таасири тескери мааниде жүрөт же катаал акча саясаты жүргүзүлүп жатат. Эгер $ip < if$ болсо,	Ислам экономикасында борбордук банк пайыздык ставканы колдоно албайт жана экономикадагы кирешелүүлүккө түз таасир эте албайт. Чоңдук мындайга өзгөрөт $(\mu \times NDI \times (1 - rd/rf))$. NDI чоңдугун азайтып же көбөйтүүгө активдерин сатат же

	акча саясаты жумшарган.	сатып алат, алар аркылуу акчанын көлөмүнө таасир этет.
Өкмөттүн баалуу кагаздарын чыгаруунун таасири	$(\mu \times (Vt \times i + V_0))$ чоңдугу аркылуу берилет, буга ылайык баалуу кагаздардын чет өлкөлүктөргө сатылгандары жана борбордук сатып алгандары гана акчага таасирин тийгизет.	Техникалык жактан алып караганда, окшоштой көрүнөт. Бирок ислам экономикасында өкмөт бюджеттин тартыштыгын жабууга сукуктарды чыгара албайт. Сукук реалдуу активдерди сатып алууга же реалдуу проектти каржылоого чыгарылышы керек.
Чайкоочулук кубатынын эффекти	$(-\mu \times S \times s / i)$ чоңдугу аркылуу берилет, чоңдуктун тескери мааниде берилиши чайкоочулуктан табылган кирешелер көпчүлүктөн азчылыктын кызыкчылыгында кирешенин чыгарылып кетишин билдирет.	Ислам экономикасында пайыздарга тыйуу салынгандагы жана туунду инструменттер менен иштөө чектелгендигине байланыштуу чайкоочулуктун кубаттуулугу кескин азаят.

Заманбап кредиттик механизмге негизделген акча системасы салттуу экономикалар эле эмес, ислам экономикаларында да иштеп жаткандыгын айта кетүү зарыл. Пайыз чегерүү жана төлөө анын бөлүгү. Ошондуктан ислам экономикасындагы акча түзүү салттуу экономикалардын пайыздарынын түз жана кыйыр түрдө көз карандылыкта болушат. Ислам өлкөлөрүнүн улуттук валюталарынын алмашуу курстары негизине АКШнын долларына же ал аралашкан валюталардын куржунуна байланган, демек түздөнтүз АКШнын пайыздык ставкасынан көз каранды. Кредиттик акча системасында шариатка туура келген акча кантип түзүлүшү керектиги жөнүндө азырынча ой жок, биздин оюбузча мүмкүн эмес. Ислам жана салттуу экономикалардагы акчанын формулаларын салыштыруу бизге төмөнкүлөрдү аныктаганга мүмкүндүк берди:

- тышкы пайыздык ставкалар тышкы кирешелүүлүктүн деңгээли аркылуу ислам экономикасындагы акча сунушуна жана талабына түздөнтүз таасир этишет;
- акча мультипликатору салттуу экономикадагыдай эле ислам экономикасында олуттуу мааниге ээ;
- салттуу экономикада салтуу банк депозиторлоруна пайыз түрүндө киреше төлөйт жана займчыларына пайыз түрүндө кошумча төлөм төлөтөт, пайыздардын деңгээли реалдуу экономикадагы реалдуу кирешелүүлүктүн деңгээлине түздөнтүз байланышкан эмес. Ал эми ислам экономикасында ислам банкы экономикадан алынган реалдуу кирешенин бөлүгүн гана инвесторлорго төлөй алат, өз алдынча эч нерсени кошумча чегере албайт;
- салттуу экономикадагы борбордук банк, пайыздык ставкаларды кошо алгандагы, акча саясатынын баардык инструменттерин колдонуп акча саясатын жүргүзөт, ал эми ислам экономикасында болсо, борбордук банк шариаттын талаптары менен чектелет жана реалдуу активдер менен бекемделген гана операцияларды жүргүзө алат;
- акчанын сунушу ислам экономикасында шариаттын талаптарына ылайык келиши керек, ал эми салттуу экономикада мындай чектөө жок;
- салттуу же ислам экономикасы экендигине көз карандысыз, экономиканын өтө көп көрсөткүчтөрү акчага таасир тийгизет;
- салттуу экономикадагы акча жана финансы системаларында чайкоочулук «кубаттуулугунун» колдонулушу ислам экономикасындагыга салыштырмалуу бир топ жогору.

Колдонулган адабияттар

1. International Shari'ahs Research Academy for Islamic Finance (ISRA). Islamic Financial System. Principles and Operations, 2011, pp. 47-59, 300-302, 299-322.
2. Абдыбалы тегин, С. Экономикада акча сунушун турукташтыруу маселелери // Реформа. – Бишкек. – 2016. – № 1(69). – С. 27-39.
4. Fry M. J. Money, Interest and Banking in Economic Development. – 2nd ed., The John Hopkins press ltd., London, 1995, pp. 3-5.
5. Абдыбалы тегин С. Ислам банкчылыгы. ЧП Кожоголов. – Бишкек, 2016. – Б. 347-348.
6. Green C. J. and Murinde V. “Flow of Funds and the Macroeconomic Policy Framework for Financial Restructuring in Transition Economies”, in: J. Doukas, V. Murinde and C. Wihlborg (Eds.), Financial Sector Reform and Privatization in Transition Economies, Amsterdam: Elsevier Science B. V. (North Holland), 1998, pp. 239-299.
7. Sen K., Roy T., Krishnan R. and Mundlay A. “A Flow of Funds Model for India and its Implications”, Journal of Policy Modeling, Vol.18, No.5, 1996, pp.469-494.
8. Green C.J. and Murinde V. Flow of Funds: Implications for Research on Financial Sector Development and the Real Economy. Loughborough University. Economic Research Paper, No.00/6, 2000.
9. Murinde V. Development Banking and Finance, Aldershot: Ashgate, 1996.
10. Honohan P., Atiyas I. “Intersectoral Financial Flows in Developing Countries”, Working papers, WPS 164, World Bank, 1989.
11. Honohan P., Atiyas I. “Intersectoral Financial Flows in Developing Countries”, The Economic Journal, Vol.103, No 418, 1993, pp. 666-679.
12. Moore T., Green C., J. and Murinde V. “Financial Sector Reforms and Stochastic Policy Simulations: a Flow of Funds Model”, Journal of Policy Modeling, No. 28, 2006, pp. 319-333.
13. Green C., J., Murinde V. and Moore T. The Flow of Funds’ Finance and Development Briefing Papers, June, Finance and Development, Department for International Developmen, 2002.
14. Green C., J., Murinde V. “Flow of Funds: Implications for Research on Financial Sector Development and the Real Economy”, Journal of International Developmen, No.15, 2003, pp. 1015-1036.
15. Podolski T. M. Financial Innovation and the Money Supply, 1986, pp. 45-51.
16. Mishkin F. S. The Economics of Money, Banking and Financial Markets, 200, pp. 201-202.